

بازتاب مضامین و نقش‌مایه‌های آثار فلزی ساسانی در آثار فلزی موصل

محمد افروغ^۱

(صص: ۸۴ - ۶۹)
تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۷/۲۲
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۹/۰۸

چکیده

هنر فلزکاری ساسانی، یکی از تأثیرگذارترین هنرهای ایران باستان بر هنرهای دوره اسلامی به‌ویژه فلزکاری است. در هنر این دوره ابعاد زیباشناختی شامل انواع نقش‌مایه‌ها، مضامین و مفاهیم اسطوره‌های نمادین در هنر فلزکاری جلوه‌گر شد. با ظهور اسلام و بسط و توسعه هنر فلزکاری، علاوه بر ابعاد زیباشناختی، ابعاد فن‌شناختی شامل روش‌ها و فنون ساخت و تزئین در هنر فلزکاری دوران اسلامی و به‌طور برجسته فلزکاری موصل بازتاب و استمرار یافت. در مکتب فلزکاری به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین کانون‌های تولید آثار فلزی در جهان اسلام، انواع آثار فلزی کاربردی با اهداف گوناگون تولید و عرضه می‌شد. در این آثار به‌خوبی ردپای انواع نقش‌ها، مضامین و مفاهیم رایج در دوران امپراتوری ساسانی مشهود است. از این رهگذر، پرسش مهم این مقاله این است که: نقش‌مایه‌ها و مفاهیم به‌کاررفته در آثار فلزی موصل که متأثر از هنر فلزکاری ساسانی است، کدام است؟ چه اینکه شناسایی، بررسی، تحلیل و معرفی مؤلفه‌های زیباشناختی فلزکاری ساسانی در آثار فلزی موصل، هدف و ضرورت پژوهش حاضر است. مضامینی همچون شکار (سوار و یا پیاده به‌همراه تیر و کمان و یا شمشیر)، دو جانور (بزکوهی) در دو طرف درخت مقدس یا زندگی، سلطان (حاکم) به‌صورت نشسته بر تخت با پاهای کشیده از روبه‌رو و ملازمان در طرفین و دست بر شمشیر و یا به‌صورت چهارزانو (و هلال ماه یا جام شراب در دست)، بهرام و آزاده‌سوار بر مرکب، باده‌گساری، رقص و موسیقی، نقش‌های گیاهی شامل درخت (سرو، کاج)، پیچک‌های درهم‌فرورفته و به‌هم‌پیوسته (اسلیمی)، انواع گل‌ها (گل نیلوفر، برگ‌نخلی، گل‌های چندپَر)، حیوانات و پرندگان (شیر، گراز، خرس، فیل، شتر، قوچ و بزکوهی یا پازن، غزال، گوزن، قوچ‌های پشت‌به‌هم، شاهین (عقاب)، پرندگان روبه‌روی هم) و رشته‌های مروارید (ردیفی از شکل‌های گرد کنارهم) از یافته‌های این تحقیق است. این تحقیق از نوع بنیادین و روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی است. شیوه گردآوری داده‌ها به‌صورت کتابخانه‌ای و جست‌وجو در موزه‌هاست.

کلیدواژگان: ساسانی، سلجوقی، فلزکاری، خراسان، موصل.

مقدمه

در کشاکش رصد هنر ایران و حوزه تمدنی آن، کمتر دوره‌ای را می‌توان یافت که به اندازه هنر دوره ساسانی بر هنر تمدن‌های هم‌عصر و مهم‌تر بعد از خود، تأثیرگذار بوده باشد.^۱ فلزکاری یکی از شاخص‌ترین هنرهای ساسانی است که خود را در ساخت انواع آثار فلزی به‌ویژه ظروف سیمین متجلی ساخته است. هنرمندان این عصر با بهره‌گیری و الگوبرداری از فنون ساخت، شیوه‌های تزئین و بازتاب بسیاری از باورها و سنت‌های دیرین ایرانی در آثار فلزی، باعث حفظ هویت، ارزش‌های هنری و تجارب گذشتگان، انتقال و استمرار آن به دوره اسلامی شدند. هنر فلزکاری در دوره اسلامی و در جغرافیای تمدن ایران به‌ویژه دوران حاکمیت امپراتوری سلجوقی در سایه امنیت و آرامش به سرعت بسط و گسترش پیدا کرد و مکاتب فلزکاری برجسته‌ای در تولید آثار فلزی نظیر خراسان و موصل ظهور نمود. هنرمندان فعال در این دو مکتب ضمن توجه و الگوبرداری از هنر فلزکاری ساسانی در ابعاد فنی و هنری، توانستند با نوآوری، نبوغ و خلاقیت ذاتی خویش و همچنین توجه به باورهای رایج دینی و اسلامی در برخی از علوم رایج زمانه نظیر مسئله «نجوم و ستاره‌شناسی»، ماهیت جدیدی را در بُعد هنری برای این هنر رقم بزنند. مکاتب یادشده به‌ویژه در خراسان در طول دوران سلجوقی بسیار پویا و پُررونق بودند و علاوه بر تأثیرپذیری از هنر ساسانی، تأثیرات قابل‌توجهی به‌ویژه در شیوه‌های تزئین، نقش‌ها و مضامین تصویری بر آثار فلزی موصل داشتند. در واقع موصل به‌صورت مستقیم (حُسن هم‌جواری با پایتخت ساسانی-مدائن- و قرارداداشتن در بخشی از تمدن ساسانی) و غیرمستقیم (الگوبرداری و تأثیرپذیری از هنر فلزکاری خراسان در اثر مراودات و هم‌در اثر مهاجرت هنرمندان خراسان به‌ویژه هنرمندان هراتی به موصل به‌جهت حمله مغول) از هنر ساسانی بهره‌برده است و این در آثار ساخت موصل نمودی آشکار دارد. از اهداف و ضرورت این پژوهش، شناسایی ابعاد تأثیرگذاری هنر فلزکاری ساسانی بر فلزکاری موصل، معرفی و مستندنگاری آن در جهت پاسداشت و صیانت از بخش مهمی از هنر و تمدن ایرانی است. نقش‌مایه‌ها و مفاهیم به‌کار رفته در آثار فلزی موصل که متأثر از هنر فلزکاری ساسانی است، کدام است؟ رئوس مورد بحث در این مقاله عبارت است از: تأثیر هنر فلزکاری ساسانی بر هنر فلزکاری دوره اسلامی، تأثیرپذیری مکتب فلزکاری موصل از مکتب فلزکاری خراسان [هرات] و تأثیرگذاری بر دیگر مکاتب فلزکاری، مختصات کلی آثار فلزی مکتب ساسانی و خراسان و موصل، شیوه‌ها و محتوای تزئین (مضامین و نقش‌های الگوبرداری شده از هنر ساسانی و مضامین و نقش‌های خاص موصل) آثار فلزی موصل.

نوع و روش تحقیق

این تحقیق از نوع بنیادین و روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی است. چه اینکه نحوه گردآوری داده‌ها به‌صورت کتابخانه‌ای و جست‌وجو در موزه‌هاست.

پیشینه تحقیق

در ارتباط با تأثیر هنر ساسانی بر هنر اسلامی به‌طور کلی منابع زیادی در ابعاد و حوزه‌های مختلفی به نگارش درآمده است. مشخصاً در ارتباط با تأثیر هنر فلزکاری ساسانی بر موصل منبعی درخور به نگارش درنیامده است. لیک منابعی هرچند محدود، در ارتباط با هنر فلزکاری ساسانی و تأثیرات آن بر هنر فلزکاری اسلامی تحقیق شده است که از آن میان می‌توان به مقاله‌ای درباره تأثیر فلزکاری ساسانی بر فلزکاری اسلامی (فرهانی‌جزیره و همکاران، ۱۳۹۴) اشاره داشت. در این مقاله تأثیر فلزکاری ساسانی را در ابعاد زیباشناختی و فن‌شناختی بر فلزکاری دوران اسلامی و به‌ویژه قرون اولیه اسلامی تا قرن هفتم مورد بررسی، تحلیل و توصیف قرار داده است.

تأثیر هنر فلزکاری ساسانی بر هنر فلزکاری اسلامی (موصل)

هنر ساسانی به‌طور عام و فلزکاری به‌طور خاص، سهم برجسته‌ای در تولید آثار فلزی دوره اسلامی و جغرافیای تمدن اسلامی به‌ویژه کانون‌های خراسان و موصل، هم در بُعد فنی و فنون ساخت، تزئین و هم در بُعد استفاده و بهره‌گیری و بازتاب عناصر، نقش مایه‌ها و مضامین تصویری داشته است. «هنرمندان ایرانی در دوره اسلامی اشکال و مضمون‌های کهن را به شیوه‌های جدید در انواع هنرها به‌کار گرفتند. در مورد هنر فلزکاری و اشیاء فلزی (ظروف زرین و سیمین)، نفوذ سنت‌های تزئینی ایران ساسانی بیش از دیگر جاها بوده است» (گرابار، ۱۹۶۷: ۳۵)، به‌گونه‌ای که «می‌توان ادامه مضمون‌ها و نقش‌های ساسانی را شناخت که در تولید اشیاء هنری [فلزی] باعث شکوفایی هنر فلزکاری اسلامی بوده است. مضامین کهن ساسانی مانند شکار، می‌گساری، نقش‌های اسلیمی، فردی (سلطان) نشسته و هلال ماه در دست، ستاره و غیره ادامه یافت» (فرای، ۱۳۶۳: ۱۹۸-۱۹۷). به‌قول پوپ «قدرت عظیم هنر فلزکاری ساسانی در دوره اسلامی نیز باقی ماند» (پوپ، ۱۳۸۷: ۷۳). آثار و مصنوعات فلزی که «به‌شکل حیوانات و پرندگان ساخته شده‌اند، اگرچه بیشتر آن‌ها منسوب به ادوار اولیه اسلامی هستند، ولی روح فنی ساسانی کاملاً در آن‌ها تجلی می‌کند» (محمدحسن، ۱۳۶۶: ۲۵۵). توجه به این نکته که «قسمت عمده‌ای از طرح‌ها و فنون فلزکاری اسلامی از دوره ساسانی به ارث رسیده بود» (ایروین، ۱۳۸۹: ۲۰۴) بسیار قابل توجه است. بدیهی است که «شیوه‌های تولید آثار هنری هر عصری با پایان یافتن نفوذ سیاسی یک دولت خاتمه نمی‌یابد، بلکه همان اسلوب‌ها ادامه می‌یابد تا زمانی که از مرحله گذار و انتقال از روش‌های هنری قدیم به روش‌های جدید پایان یابد. به‌خاطر همین پیوستگی، مشکل بتوان میان آثار فلزی دوره ساسانی و صدر اسلام تفاوت قائل شد» (العبیدی، ۱۳۹۰: ۲۰۴). با برافتادن ساسانیان و طلوع اسلام، هنر فلزکاری ساسانی هم در بُعد فنی و هم در بُعد زیباشناختی، در دوران اسلامی به‌ویژه در مکتب خراسان و موصل، ادامه و استمرار یافت. تأثیر فلزکاری ساسانی بر فلزکاری موصل با عنایت به دو نکته قابل توجه است. ۱. باتوجه به اینکه مقر حکومتی و پایتخت ساسانیان شهر مدائن در عراق امروزی و نزدیک به موصل بود، از این‌رو طبعاً یکی از مهم‌ترین مراکز تولید آثار فلزی، شهر موصل و نواحی اطراف آن همچون سرت و بسنجر بوده است. اما هنرمندان بومی موصلی از نقش‌ها و طرح‌های رایج دوران ساسانی که ادامه پیدا کرده بود، در تزئین آثار خویش بهره برده‌اند. ۲. نکته دوم اینکه هنرمندان موصلی با الهام‌گیری و الگوبرداری از طرح‌ها و نقش مایه‌های ساسانی با واسطه و از طریق مکتب فلزکاری خراسان (هرات) چه از طریق مراودات و ارتباطات تجاری و چه از طریق کوچ هنرمندان خراسانی به دیار موصل، برخی از نقش مایه‌های ساسانی را در آثار خویش بازتاب داده‌اند. در هر صورت نمود این تأثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم از هنر فلزکاری ساسانی توسط هنرمندان موصلی در دو نمونه زیر مشهود است.

مکتب فلزکاری موصل به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین مکاتب فلزکاری جهان اسلام تأثیرات زیادی از هنر فلزکاری ساسانی گرفته که در فنون ساخت، شیوه‌ها و محتوای تزئین بسیار چشمگیر است. در تأیید و ام‌گیری، تأثیرگذاری و الگوبرداری مکتب فلزکاری موصل و هنرمندان این مکتب از هنر فلزکاری ساسانی، باید به عقیده نویسنده کتاب تاریخ طبری^۲ که آن را صلاح حسین العبیدی در کتاب خویش^۳ ذکر کرده، ارجاع و اشاره کرد: «کافی است بدانیم شهر موصل در نزدیکی شهرهایی قرار دارد که اهمیت تاریخی دارند، مانند شهر آشور، نینوا و الحضر که همگی به هنر فلزکاری مشهور بوده‌اند. این امر را کاوش‌های باستان‌شناسی تأیید می‌کند. از سوی دیگر شهر موصل زیر قلمرو ساسانیان بوده و همچنان تا فتح ایران به‌دست مسلمانان در سال ۶۳۷/۱۶ هـ.ق. تحت سیطره امپراتوری ساسانی باقی ماند. از آنجایی که ساسانیان در فلزکاری

شده که احتمال دهیم بعضی از صنعتگران ایران به موصل و دیار بکر و بین‌النهرین مهاجرت کرده و این آثار نفیس فلزی را که از بهترین آثار فنون اسلامی است، به وجود آورده‌اند و شاید این هنرمندان در اوایل قرن هفتم ه.ق. در اثر حملات مغول‌ها فرار کرده و متوجه مغرب ایران شده و به موصل، عراق، مصر و شام مهاجرت نموده‌اند (محمدحسن، ۱۳۶۶: ۲۶۰).

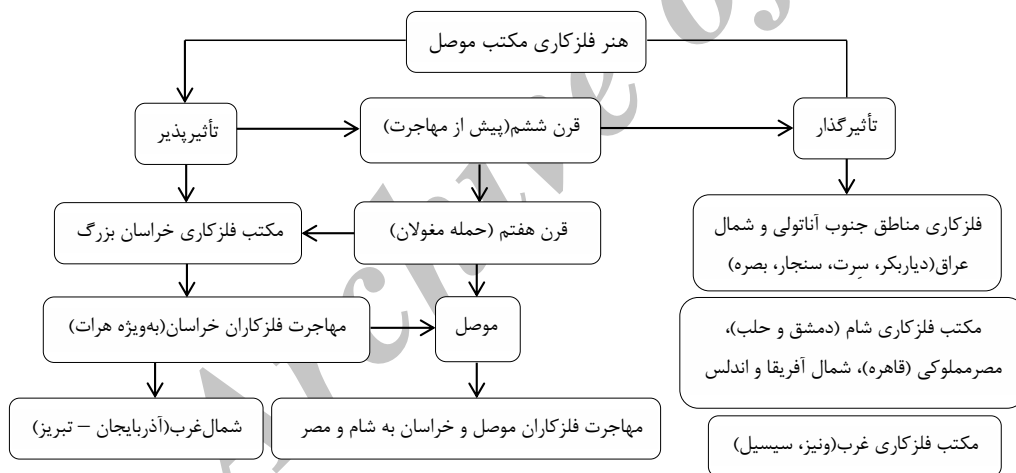
جیمز آلن^۵ به نقل از اِوا بائر^۶ نقل می‌کند: با اشاره به واژه «ترابی» در امضاء سازنده جوهردان موجود در موزه متروپلیتن یعنی «عبدالکریم بن ترابی الموصلی»، با توجه به اینکه این واژه مورد استفاده برخی از ساکنان مرو در ماوراءالنهر بوده است، از این رو با اطمینان از هراتی‌الاصل بودن نخستین صنعتگران موصلی سخن به میان می‌آورد (آلن، ۱۹۸۲: ۱۵). وی در جایی دیگر بر وجه تقدم تاریخی آثار ساخت هرات (مهم‌ترین مکتب و کانون تولید آثار فلزی خراسان) صحه گذارده و معتقد است: «اشیاء مفرغی یا برنجی نقش کوب تاریخ‌دار هراتی یا منسوب به هرات، نسبت به اشیاء جزیره‌ای، حدود نیم‌قرن تقدم زمانی دارند. در واقع اگر بخواهیم براساس مکتب موصل داوری کنیم، نخستین نقش‌کوبی‌های مفرغی یا برنجی هراتی باید خیلی قدیمی‌تر از اثر تاریخ‌دار موجود باشد. فلزکاران جزیره‌ای، آثار فلزی هراتی را کاملاً می‌شناختند و این را به خوبی می‌توان از روی مشربه‌هایی که از سبک هراتی تقلید شده به خوبی دریافت. بی‌گمان این امر به سبب جایگاه تجاری موصل و صنعت رو به شکوفای ابریشم آن بوده است» (همان: ۲۷). قاهره برای هنرمندان و صنعتگران خاور نزدیک که از برابر مغولان می‌گریختند، پناهگاهی شد. چیره‌دستی و آزمودگی ایشان در کارهای هنری موجب پیشرفت هنر فلزکاری مصر شد» (پرایس، ۱۳۸۹: ۲۷).

مکتب فلزکاری موصل و تأثیر آن بر مکاتب فلزکاری شام، مصر، شمال آفریقا، اندلس، ونیز و سیسیل

با یورش و استقرار ترکان سلجوقیان به ایران و سپس آسیای صغیر در سال ۱۰۷۱ م. و تسلط بر این جغرافیا، حاکمیت سلجوقیان آغاز شد. در شمال بغداد، حکومت‌های محلی کوچک متعددی همچون اتابکان زنگی^۷ در موصل به وجود آمد که نمونه بازرگی از شکوه و جلال آن سلطان نشین‌ها بود که اغلب حاکمان آن دوستداران هنر بودند و به واسطه حمایت آن‌ها، مکاتب هنری به‌طور خاص کارگاه‌های فلزکاری، رواج برجسته‌ای یافت» (هاگهدورن، ۱۳۹۴: ۱۴). در دوران اتابک بدرالدین لؤلؤ (۱۲۵۹-۱۲۳۴ م) حاکم موصل، مکتب مهمی در رشته فلزکاری احداث شد که ضمن داشتن هویت، ویژگی‌ها و شاخص‌های خاص خود از حیث فنون ساخت و ابعاد هنری، از مضامین و سنت‌های تصویری ساسانی هم به‌طور مستقیم و هم با واسطه - از طریق فلزکاری خراسان که خود استمرار و دنباله‌رو هنر ساسانی است - تأثیر و الگوپذیری داشته است. «دوره رونق آثار فلزی شهر موصل در ایام فرمانروایی بدرالدین لؤلؤ، بر موصل و سرزمین‌های اطراف آن بوده است» (تالبوت‌رایس، ۱۳۸۵: ۱۱۰). فلزکاری موصل، هنر شاخصی است که از طریق پیوند و به‌کارگیری فنون، حجم، سبک و شیوه ساخت و تزئین آثار فلزی در ایران (فلزکاری ساسانی و خراسان عصر سلجوقی) - که خود نیز به نوعی جزئی از آن و تحت نفوذ آن بود -، توانست به مکتبی شاخص و صاحب تشخیص منحصر به فرد و متمایز از سایر مکاتب فلزکاری هم‌عصر و حتی پیش از خود تبدیل شود و بر کانون‌های فلزکاری سایر جغرافیای جهان اسلام همچون مناطق پیرامون موصل شامل جنوب آناتولی (دیاربکر، سرت، سنجار)، (شام، مصر، شمال آفریقا، اندلس) و غرب (ونیز، سیسیل) تأثیر به‌سزایی بگذارد، چه اینکه این تأثیر و تقلید بعد از حمله مغولان به خراسان و موصل و مهاجرت فلزکاران این شهرها به مناطق یادشده به‌ویژه شام و مصر دوچندان شد. «از نمونه‌های مشهوری که در دست داریم، روشن می‌شود که هنر ترصیع آثار فلزی از موصل به دمشق و از آنجا به قاره انتقال یافته است. این امر به دست فلزکاران موصل صورت پذیرفته که به این دو شهر مهاجرت کردند، تا آنجا که این هنر در شهر قاهره بازار ویژه‌ای را

به خود اختصاص داد^۱. این هنر - صنعت به اروپای قرون وسطی (سده‌های میانه) انتقال یافت، به گونه‌ای که فلزکاران اروپایی به ویژه فلزکاران ونیز به تقلید از این صنعت روی آوردند و از تعدادی از سازندگان این آثار پُر بار دعوت کردند که به ونیز بروند و اهالی آنجا را در ساخت چنین آثاری یاری دهند، به طوری که از پیوند و تلفیق مکتب فلزکاری موصل و سلیقه ایتالیایی، مکتبی پا به عرصه وجود گذاشت که به مکتب شرقی ونیز معروف است^۲ (العبيدی، ۱۳۹۰: ۲۰۰).

استنلی لین پول^۱ و گاستون میگون^{۱۱} از تأثیر فلزکاری موصل بر دیگر حوزه‌ها همچون شام و مصر یاد می‌کنند و معتقدند: «مکتب فلزکاری موصل دارای اسلوب ویژه‌ای است که ویژگی عمده آن عبارت است از تصاویر انسان، جانداران، صحنه‌های گوناگون شکار و زیاده‌روی در به‌کاربردن نقره در ترصیع‌کاری. این مکتب تأثیر به‌سزایی در مکاتب فلزی شام و مصر داشته است» (همان: ۱۵). همچنین دوگلاس باریت^{۱۲} در پژوهش خود در زمینه آثار فلزکاری اسلامی که به سفارش موزه بریتانیا انجام شده است، به اهمیت شهر موصل به عنوان یکی از مراکز فلزکاری و نیز تأثیر آثار فلزی موصل بر آثار فلزی و نفیس سوریه و مصر پرداخته است. در بررسی هنر فلزکاری موصل می‌بایست به دو سطح تأثیرپذیری و تأثیرگذاری اشاره داشت؛ در یک سطح تأثیرپذیری و الگوبرداری از سنت فنی و هنری فلزکاری ساسانی به‌طور غیرمستقیم و هنر فلزکاری مکتب خراسان بزرگ (هرات و مشهد) به‌صورت مستقیم تا پیش از حمله مغولان به ایران و عراق [موصل]. همچنین تأثیرگذاری بر مکاتب فلزکاری تمدن اسلامی شامل کانون‌های فلزکاری شام (دمشق و حلب)، مصر (قاهره)، شمال آفریقا و اندلس و مکاتب فلزکاری تمدن غربی^{۱۳} شامل هنر فلزکاری ونیز و سیسیل. (شکل ۲).

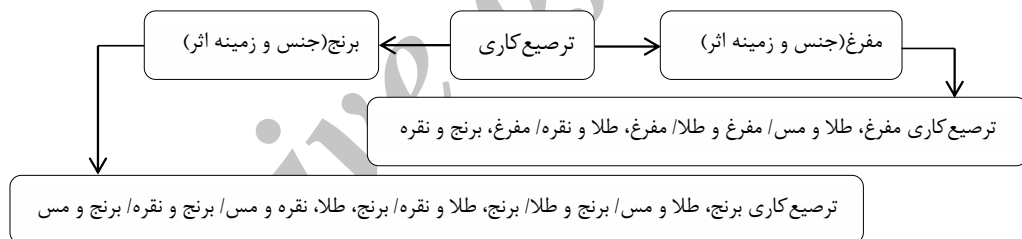
شکل ۲. تأثیرپذیری مکتب فلزکاری موصل از سنت فلزکاری ساسانی (غیرمستقیم) و مکتب فلزکاری خراسان (هرات) و تأثیرگذاری بر مکاتب فلزکاری تمدن اسلامی (شام، مصر، جنوب آناتولی، شمال آفریقا، اندلس) و غرب (ونیز، سیسیل، اندلس)، (نگارنده، ۱۳۹۷).

جدول ۱. مختصات کلی آثار فلزی موصل (نگارنده، ۱۳۹۷).

فنون ساخت	ریخته‌گری با روش قالب‌گیری (قالب‌های روبا، قطعه‌ای، دقیق) و چک‌شکاری
جنس آثار	فلزهای آهن، مس، نقره، طلا و آلیاژهای مفرغ (برنز) و برنج
عناصر تزئین	گیاه، انسان، حیوان، پرنده، شکل‌های هندسی، خط‌نگاره‌ها (کتیبه‌ها)، مضمون (موضوع)
انواع آثار	تنگ، سینی، آبریز، پارچ (گلابدان، مشربه)، قاب قرآن، شمعدان، قلمدان، بخوردان (عودسوز)، گلدان، جوهردان (مرکبدان)، تشت یا لگن، صندوقچه، احجام متنوع کاربردی به شکل حیوانات، کاسه، سینی، سطل (دلو)، ابزارهای نجومی (اسطرلاب)، هاون، جام‌های مفرغی، ظروف مسی، انواع جنگ‌افزار

شیوه‌های تزئین: ترصیع کاری، برجسته‌ترین نوع تزئین

در میان شیوه‌های تزئین (مشبک‌کاری، قلم‌زنی، حکاکی و [سیاه‌قلم - نوعی حکاکی]، برجسته‌کاری (جُنده‌کاری)، آثار فلزی در موصل، ترصیع‌کاری^۳ (خاتم‌کاری فلز، فلزکوبی، کوفته‌گری) مهم‌ترین و برجسته‌ترین نوع تزئین است. در این شیوه بر سطح فلز نقش‌های دلخواه ترسیم و کنده‌کاری شده و سپس محل کنده‌کاری و خالی‌شده با دیگر فلزات نظیر نقره، طلا یا مس و یا هر سه پُر و کوبیده می‌گردد. «از میان روش‌های مرسوم در فلزکاری، ترصیع‌کاری برای تزئین آثار موصلی رایج‌تر از دیگر روش‌هاست. این روش در موصل و به‌ویژه در دوره سلجوقیان به اوج خود رسید» (العبدی، ۱۳۹۰: ۱۹۸-۱۹۵). این شیوه «جلوه‌ای درخشان به اثر می‌بخشید و پیش از دوره سلجوقی نیز رایج بود، اما پس از وقفه‌ای مجدداً در این دوره رونق یافت. غنا و پُرمایه‌گی رنگ‌ها از ویژگی خاتم‌کاری این دوره بود» (اتینگهاوزن، ۱۳۷۶: ۵). مرصع‌کاری از نوع کوفته‌گری «نیز از دیگر شیوه‌های تزئین بود که البته بیشتر با مفتول فلزاتی مانند طلا، نقره و مس انجام می‌گرفت تا با سنگ‌های گران‌بها. فن دیگر، مشبک‌کاری است که با توجه به عدم علاقه فلزکاران این دوره به اشکال توپُر، با ظرافت خاصی انجام می‌شد. در کنار این تزئینات، گاهی از میناکاری برای آراستن ساخته‌های فلزی استفاده می‌شد» (دادور و زجاجی، ۱۳۹۴: ۸۲). نقش‌پردازی‌ها و «ترصیع‌کاری‌های هنرمندان فلزکار موصل به دست‌ساخته‌های آن تشخص و تمایزی ویژه بخشیده است» (نوروزی طلب، ۱۳۹۰: مقدمه). انواع مختلف ترصیع‌کاری با ترکیب فلزات گوناگون در شکل ۳ نشان داده شده است.

شکل ۳: ترصیع‌کاری با انواع فلزات و آلیاژهای مس، طلا، نقره، مفرغ و برنز (نگارنده، ۱۳۹۷).

محتوای تزئین در آثار فلزی موصل با تأکید بر شکار و نجوم

همان‌گونه‌که پیشتر ذکر شد، محتوای تزئین شامل مضامین تصویری و نقش‌های منفرد است. در واقع در آثار فلزی همواره با دو سطح نقش‌پردازی و تزئین مواجه‌ایم؛ سطحی که بیانگر روایت یا موضوعی است و سطحی دیگر که صرفاً نقش‌هایی (نقش‌مایه‌ها) است برای پُرکردن فضاهای خالی. فضاهای بسیار شلوغ و متراکم از انواع و اقسام نقش‌ونگارها از ویژگی‌های شاخص مکتب فلزکاری موصل است. غالباً نقش و نگاره‌ها درون ترنج‌های دایره‌ای و بیضی‌شکل به‌صورت پیوسته و متناوب و در نوارهای افقی که همچون کمربندی بدنه اثر را احاطه کرده، صورت گرفته است. به‌یقین می‌توان گفت که نقش‌پردازی در هیچ اثر فلزی بدون نوار یا بیرون نوار انجام نگرفته است. هر اثر به ۴ الی ۱۰ نوار تقسیم می‌شود. نوار مرکزی و میانی پهن‌ترین نوار نسبت به دیگر نوارهاست. معمولاً در نوار گردن و پایه اثر یعنی نوارهای بیرونی و انتهایی، ردیفی از حیوانات مختلف که در حال دویدن، تعقیب و شکار یکدیگر هستند، دیده می‌شود. غالب نقش‌ها جانوری، گیاهی و خط‌نگاره‌ها هستند که در برخی آثار انتهایی خطوط و یا الفبا به‌صورت سرآدمی نمایش داده شده است. شکار و نجوم، از مضامین غالب و رایج در آثار فلزی موصل است که اولی از فلزکاری ساسانی و دومی از فلزکاری خراسان الگوبرداری شده است. نکته

مهم و قابل بیان این است که همه نقش‌ها و نگاره‌ها بر بدنه آثار موصلی، غالباً در خدمت بیان مضامین یاد شده است.

بازتاب گسترده مضمون شکار در آثار موصلی، پشتوانه‌ای دیرین و عقبه‌ای اعتقادی در اندیشه ایرانیان باستان و نزد شاهان ساسانی داشته است. در این رابطه پوپ معتقد است «ایمان به اینکه سلطنت مشیت الهی است و اعتقاد به مسئولیت الهی شاهنشاه به عنوان باورهای کهن ایرانی، در اندیشه و هنر ساسانی برجسته و بازتاب گسترده داشت. جنبه الهی مسئولیت شاه از آن جهت بود که سلطنت ودیعه خداوند شمرده می‌شد و شاهنشاه نایب خدا در زمین بود. از این رو قسمت مهمی از قدرت الهی نصیب شاه می‌شد و این نیروی باطنی بود که برای کشور و مردم، منافع مهمی از فراوانی نعمت، آسایش و پیروزی در جنگ به بار می‌آورد» (پوپ، ۱۳۸۷: ۶۷). بنابراین «از میان رفتن هریک از این منافع نمود سلب عنایت الهی بوده و شاه ممکن است تغییر یابد. از طرفی باقی ماندن قدرت آسمانی در وجود شخص شاه، از پیروزی او در شکار معلوم می‌شد» (همان). بر این پایه، موضوع شکار یکی از مضامین جدی و عمده تزئین در هنر [فلزکاری] ساسانی و موصل بود، با این تفاوت که زمینه و فضای پیرامونی عمل شکار در آثار ساسانی خلوت و بدون تزئینات و آثار موصلی مشحون از تزئین و پُرکاری نقش است. پُرکاری تزئین در آثار فلزی دوره اسلامی و به طور متمرکز دوره سلجوقی، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این آثار است. ابزار و نوع شکار و مرکب و حالت شکارچی، هویت شکارچی و عناصر درگیر در شکار، شش بُعد در موضوع شکار در فلزکاری ساسانی و سلجوقی است که در جدول ۲ نشان داده شده است.

جدول ۲. مضمون شکار در هنر فلزکاری ساسانی و موصل (نگارنده، ۱۳۹۷).

فلزکاری دوره سلجوقی	فلزکاری دوره ساسانی	
سلطان (حاکم) اسب	شاه (پادشاه) اسب، شتر، فیل	هویت شکارچی مرکب شکارچی
سوار، پیاده تیر و کمان، شمشیر، نیزه، خنجر انواع پرنده، خرگوش، گرگ، خرس، گراز ^{۱۵} انسان در حال شکار حیوان و پرنده / حیوانات و پرنده‌گان در حال شکار یکدیگر	سوار، پیاده تیر و کمان، شمشیر شیر، گراز، غزال، بزکوهی، قوچ انسان در حال شکار حیوان / حیوانات و پرنده‌گان ^{۱۶} در حال شکار یکدیگر	موقعیت شکارچی ابزار شکار نوع شکار عناصر درگیر

نجوم، مضمون عمده و مهم دیگری است که به طور گسترده در آثار موصل بازتاب پیدا کرده است. نجوم در قالب نمادهای منطقه البروج یا برج‌های دوازده‌گانه و همچنین نقش مردی به صورت چهارزانو نشسته و هلال ماهی در دست گرفته، موضوع غالب و فراگیر نقش‌پردازی بر بدنه آثار فلزی موصل و دیگر مکاتب همچون دمشق و قاهره است. در واقع، این نقش‌مایه‌ها به‌ویژه فرد نشسته و هلال در دست، از عناصر ثابت و فراگیر در مقوله تزئین آثار فلزی موصل است که براساس مستندات ارائه شده، ریشه این تصویر از عقاید و باورهای دوره ایران باستان و به طور خاص ساسانی گرفته شده است که «نخستین و مهم‌ترین آن‌ها در نقش برجسته کاخ الحضر [حضر موت امروزی در عراق] از دوره اشکانی (تصویر ۴) دیده می‌شود. با توجه به شواهد ارائه شده، می‌توان گفت مضمون هلال دربرگیرنده خدای ماه در دوران ساسانی (تصویر ۵) بیان کامل‌تر و پیچیده‌تری یافته و شیوه اجرای آن به‌ویژه در برخی از مهرهای این دوره، الگویی برای فلزکاران مسلمانان سده‌های بعدی فراهم کرده تا از آن برای نشان دادن اخترا ماه در حکم

نقشی نجومی استفاده کنند^{۱۷}» (رضازاده و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۳). نقش و نگاره‌ها و تزئین، همه در خدمت بیان مفهوم و موضوع نجوم و ستاره‌شناسی به صورت نمادین بوده است، چه اینکه «مؤمنان با چشم نیکخواهی به ستاره‌شناسی می‌نگریستند، زیرا که ستاره‌شناسی می‌توانست به عنوان بخشی از اوقات شرعی در نظر گرفته شود» (ایروین، ۱۳۸۹: ۲۸۳). همچنین اعتقاد و باور به پدیده طالع بینی و سرنوشت «علت استفاده از نقوش انسانی و حیوانی در این آثار، مفاهیم نمادین آن‌ها و اعتقاد مردم به علم نجوم در این ادوار است. بدین دلیل، این نقوش در قالب صور فلکی به نمایش درآمده است. به واقع وجود عددهای ستاره‌شناس، عقیده مردم و سلاطین وقت به حرکات سیارات و تأثیر آن‌ها در سرنوشت و زندگی افراد، باعث شده بود که هنرمندان این‌گونه اشکال را در تزئینات آثار خود به کار بردند» (تفضلی، ۱۳۶۰: ۸۴).

شکل ۵. بشقاب‌های نقره‌ای مطلاب با نقش ارابه ماه، دوره ساسانی (رضازاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰).

شکل ۴. نقش برجسته الهه ماه بر روی هلال ماه (رضازاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰).

شکل ۶. مضمون «سلطان به صورت چهار زانو و هلال ماه در دست» نقش‌پردازی شده در آثار موصلی (وارد، ۱۳۸۴: ۸۳).

مضامین و نقش‌های (نقش مایه‌های) تصویری رایج در فلزکاری سلجوقی

در جدول ۳ و ۴، مصداق‌هایی از مضامین و نقش‌های متنوع و رایج در هنر فلزکاری موصل در قالب انواع مختلف تزئین نشان داده شده است. غالب مضامین، الگوبرداری، تقلید و یا متأثر از عناصر تزئینی هنر ساسانی است. برخی نیز محصول و مخصوص دوره سلجوقی و به طور خاص موصل است که توسط هنرمندان این دوره و مکتب به صورت بدیع نقش‌پردازی شده است.

نتیجه‌گیری

فلزکاری ساسانی در همه ابعاد (فن ساخت، شیوه تزئین و موضوعات تزئین) در هنر دوران اسلامی به ویژه فلزکاری و به طور خاص مکتب فلزکاری موصل چه مستقیم و چه غیرمستقیم (از طریق

جدول ۳. مضامین (موضوع‌ها) رایج در فلزکاری موصل (نگارنده، ۱۳۹۷).

تصویر	عنوان صحنه و منظره	مضمون (موضوع)
	فرد (حاکم) سوار بر اسب یا پیاده با تیر و کمان در حال شکار	شکار
	فرد (حاکم) سوار بر اسب یا شمشیر در حال شکار	
	فرد (حاکم) سوار بر شتر در حال شکار	
	پرنده در حال شکار پرنده یا حیوان (قوچ یا بزکوهی)	
	هفت اختران	نجوم
	برج‌های دوازده‌گانه (منطقه البروج)	
	سلطان (حاکم) به صورت چهار زانو نشسته بر تخت و ماه در دست	
	بهرام و آزاده سوار بر اسب و شتر	بهرام و آزاده
	حاکم به صورت چهار زانو نشسته با جامی در دست و در حال نوشیدن شراب و ملازمان در طرفین	تشریفات و باده‌گساری
	حاکم به صورت چهارزانو و تمام رخ نشسته و در دستش شمشیری به صورت افقی دارد.	جلوس
	جنگ تن به تن یا گروهی افراد با یکدیگر	جنگ
	زن (زنان) حاکم یا دربار به همراه زنان ملازم سرگرم آرایش کردن خویشان.	آرایش زنان
	فرد یا گروه زنان یا مردان نوازنده در حال نواختن انواع سازها	موسیقی
	کشتی گرفتن	ورزش
	دهقانان در حال کشاورزی (شخم زدن زمین)	دهقانی
	زنان یا مردانی در حال رقص	رقص
	مرد سوار بر اسب و پرنده شکاری (قوش یا شاهین) بر دست	مرد و پرنده شکاری

جدول ۴. نقش‌های (نقش‌مایه‌ها) رایج در فلزکاری موصل (نگارنده، ۱۳۹۷).

عنوان نقش (نقش‌مایه)	عنوان اختصاصی	تصاویر
گیاهی	پیچک‌های درهم و به‌هم‌پیوسته. این نقش در دوران اسلامی لقب اسلیمی به خود گرفت.	
	درخت (سرو، کاج)	
	گل‌های چند پر شامل سه، چهار، پنج، شش، هشت و دوازده پر	
	برگ نخلی، گل نیلوفرآبی	
جانوری (حیوانات)	الاغ، فیل، سگ (شکاری)	
	خرگوش (بالدار)	
	شتر، پلنگ، روباه، غزال	
	گوزن، بزغاله	
	بزکوهی [پازن] (بالدار)، گرگ	
	خرس، شیر	
	قوچ‌ها و شیرهای پشت بهم، موجودات ترکیبی (لاماسو)	

	<p>شاهین (قوش، باز)</p>	<p>پزندگان</p>
	<p>عقاب (بال گشوده)</p>	
	<p>کیک</p>	
	<p>مرغابی، غاز، آردک، لک‌لک، گنجشک</p>	
	<p>ردیفی از مرغان مختلف رو به روی هم یا پشت بههم</p>	
	<p>انواع و انبوه مرغان در حال پرواز</p>	
	<p>نقش‌های (Y، شکل (T و Z</p>	
	<p>ردیف دایره (رشته‌های مروارید ساسانی)</p>	<p>شکل‌های هندسی</p>
	<p>ردیف خطوط منحنی مارپیچ</p>	
	<p>ردیف خطوط شکسته مارپیچ</p>	
	<p>ترکیب اشکال هندسی</p>	
	<p>اشکال دایره‌ای، خورشید و ستاره داوود</p>	
	<p>خطوط کوفی (گلداری) و نسخ با اشکال و تزیینات متنوع</p>	<p>خط‌نگاره‌ها (کتیبه‌ها)</p>
	<p>نظیر خطوط (الف) با سر آدمی</p>	

تأثیرپذیری از مکتب فلزکاری خراسان - دوران سلجوقی) تأثیرات برجسته و به‌سزایی داشته است. در بُعد ساخت و تولید، مهم‌ترین بهره‌برداری در الگوبرداری و استفاده از شیوه قالب‌گیری و ریخته‌گری بوده است. همچنین تأثیرگذاری در بُعد شکل و ساختار آثار، خود را در تولید آبریزها، گلاب‌پاش‌ها و پارچ‌ها نشان می‌دهد. البته ارتفاع و بلندی آثار جای خود را به پهنی و کوتاهی و فربه شدن آثار یاد شده داده است. در بُعد شیوه‌های تزئین نیز از روش‌های رایج در فلزکاری ساسانی نظیر قلم‌زنی، برجسته‌کاری و حکاکی استفاده و الگوبرداری شده است.

اما مهم‌ترین مقصد و دست‌آورد این پژوهش، معرفی بازتاب مضامین و نقش مایه‌های آثار فلزی ساسانی در آثار فلزی ساخت مکتب فلزکاری موصل است. از این رهگذر، هنرمندان فلزکار موصلی هم در بُعد زیباشناختی و هم بُعد فن‌شناختی از شیوه‌های ساخت، تزئین و پرداخت هنر [فلزکاری] ساسانی با واسطه و از طریق مکتب فلزکاری خراسان در دوران سلجوقی، بهره‌برداری و الگوبرداری کرده است. در بُعد زیباشناختی می‌توان به انواع مضامین و نقش مایه‌های رایج در هنر ایرانی ساسانی که در هنر [فلزکاری] سلجوقی نیز بازتاب داشته است، اشاره داشت؛ مضامینی همچون شکار (سوار و یا پیاده به همراه تیر و کمان و یا شمشیر)، دو جانور (بزکوهی) در دوطرف درخت مقدس یا زندگی، سلطان (حاکم) به صورت نشسته بر تخت با پاهای کشیده از روبه‌رو و ملازمان در طرفین و دست بر شمشیر و یا به صورت چهارزانو و هلال ماه در دست، بهرام و آزاده سوار بر مرکب که البته در آثار موصلی به جای اسب از شتر استفاده شده است، تشریفات و باده‌گساری، گفت‌وگوهای دونفره (به‌طور خاص در مکتب فلزکاری سلجوقی) و غیره. البته برخی مضامین و نقش مایه‌ها نیز مختص مکتب فلزکاری موصل است که از آن جمله می‌توان به فعالیت‌های دهقانی (کشاورزی) و آرایش زنان، تشریفات و باده‌گساری، موسیقی (نوازندگان در حال نواختن انواع سازها)، رقص، سلطان یا حاکم به صورت چهارزانو نشسته و جامی در دست، نقش‌های گیاهی شامل درخت (سرو، کاج)، پیچک‌های درهم‌فرورفته و به هم پیوسته (اسلیمی)، انواع گل‌ها شامل گل نیلوفر، برگ‌نخلی، گل‌های چندپَر (سه، چهار، پنج، شش، هشت و دوازده پَر)، حیوانات و پرندگان شامل شیر، گراز، خرس، فیل، شتر، قوچ و بزکوهی (پازن)، غزال، گوزن، شیرها و قوچ‌های پشت‌به‌هم، شاهین، عقاب (بال‌گشوده)، پرندگان روبه‌روی هم. همچنین حلقه یا رشته‌های مروارید (ردیفی از شکل‌های گِرد کنارهم). ذکر این نکته نیز ضروری می‌نماید که نقش‌ها و نگاره‌های خاص مکتب موصل به‌ویژه جانوران، اغلب در خدمت معرفی و پیام‌رسانی مفاهیم نمادین «نجومی» یعنی منطقه البروج یا برج‌های دوازده‌گانه و هفت‌اختران بوده است. موضوعی که در همه آثار فلزی موصلی و دیگر مکاتب همچون شام و مصر نیز مشاهده می‌شود.

پی‌نوشت

۱. این تأثیرگذاری به‌طور گسترده در منسوجات (ابریشم و مخمل)، معماری و فلزکاری نمودار است. «عصر ساسانی شاهد مرحله‌ای بااهمیت از تحول زیبایی-شناسی ایرانی بود، دستاوردهای هنر این دوره از غرب تا مدیترانه و از شرق تا چین نفوذ کرد و پس از سرنگونی این امپراتوری، ارزش‌ها و سنت‌های آن نه‌فقط از طریق آثار هنری، بلکه با واسطه متونی چون خداینامه به دوره اسلامی رسید و پشتوانه‌ای غنی برای تحول و آفرینش خلاقیت در هنرهای ایران به‌وجود آورد» (پاکباز، ۱۳۸۴: ۳۲). هنر ساسانی «با اشاعه شکل‌ها و انگیزه‌های هنری خود در شرق (هند، ترکستان، چین) و در غرب (روم، اسپانیا، بالکان، قسطنطنیه، مصر و سوریه) توانست نفوذ کند و تأثیرگذار باشد و شاید نفوذ آن به هنر یونانی یاری کرد که از ابرام در نمایش تصویرهای کلاسیک دست بردارد و به‌روش تزئینی بیزانسی بگراید» (ضابطی‌چهرمی، ۱۳۸۹: ۱۰۸).

۳. صلاح‌حسین العبیدی، آثار فلزی مکتب موصل در عصر عباسی، ترجمه محمد افروغ و مسعود احمدی، ۱۳۹۰، تهران، جمال هنر.

4. Ralph Harari.

5. James Allen

6. Eeva Baer

۷. اتابک، واژه‌ای است که دلالت بر نوعی از وظیفه و منصب می‌کند. واژه‌ای ترکی و مرکب از دو کلمه آتا به معنی پدر و بک به معنی امیر و سرهم به معنی پدر شاهزاده است. این لقب به مریبان فرزندان سلاطین سلجوقی داده می‌شد. اتابکان تا زمانی که شاهزاده کوچک به سن بلوغ می‌رسید، به نیابت از او اداره امور کشور را در دست داشتند و کم‌کم آن چنان قدرت یافتند که زمام مملکت به دست ایشان افتاد و فرزندان سلاطین هیچ قدرتی از خود نداشتند (ابن اثیر، ۱۹۳۲: ۲۳۴). این در حالی است که برخی از پژوهش‌گران بر این باورند که آل‌زنگی تا سال ۶۵۳ هـ.ق. ۱۲۵۵ م. که مغولان در آن سال موصل را اشغال کردند، هم-چنان بر موصل حکومت می‌کردند. درخشان‌ترین دوره حکومت سلجوقیان در شهر موصل، ایام فرمانروایی اتابک زنگی بود که بین سال‌های ۶۰۰ تا ۵۱۶ هـ.ق. حکومت کرد. از ویژگی‌های بارز اتابکان آل‌زنگی در موصل و به‌ویژه در دوران بدرالدین لؤلؤ، توجه به انواع صنایع، فنون و انواع هنرها به‌ویژه هنر - صنعت فلزکاری بود. این اهتمام در مهارت صنعت‌گران در اشکال مختلف هنر فلزکاری و تزئینات آن جلوه‌گر شد.

۸. مورخ معروف مصری المقریزی در ارتباط با بازار ترصیع‌کاری می‌نویسد: «این بازار شامل چند مغازه ترصیع‌کاری است. یعنی دکان و مغازه‌هایی که ظروف مسین را با طلا و نقره خاتم‌کاری می‌کنند» (المقریزی، ۱۲۷۰: ۱۰۵).
۹. ر. ک. به: بریگس، ۱۹۳۶: ۳۳.

10. Stanley Lin Pool.

11. Gaston Migeon.

12. Douglas Barrett, 1979.

۱۳. برای اطلاع از این تأثیر رجوع شود به: ابوالقاسم دادور و نگار زجاجی، ۱۳۹۴: ۸۸-۷۹.
۱۴. نوعی از ترصیع‌کاری، نشان‌دن سنگ‌های گران‌بها بر فلز است که یکی از روش‌های تزئین بوده و پیش‌تر انجام می‌گرفته، اما در اینجا مراد نیست.

۱۵. العبیدی در کتاب آثار فلزی موصل در عصر عباسی در توصیف نقش‌پردازی بدنه شمعدان بدرالدین لؤلؤ، به شکار گرازها در یکی از نگاره‌های این شمعدان توسط شکارچی اسب‌سوار با تیر و کمان اشاره دارد و معتقد است که این منظره از جمله صحنه‌هایی است که در هنر ساسانی بسیار آمده است (العبیدی، ۱۳۹۰: ۱۲۱).

۱۶. چیره‌شدن عقاب بر یک پرنده یا حیوانی دیگر نظیر قوچ یا غزال که از مضامین تصویری و نمادین رایج در هنر ایرانی و ساسانی است، در دوران اسلامی و بر روی آثار فلزی خراسان و سپس موصل به‌همراه کتیبه‌های دعایی نیز استمرار می‌یابد. اوا بائر معتقد است: «چون این نماد با عبارت دعا و آرزوی قدرت، عزت و اقبال برای صاحب و سفارش‌دهنده همراه و تلاقی می‌کند، از این رو گویا اشاره به فرمانبرداری ضعیفان و چیرگی قدرتمندان دارد. یا اینکه باتوجه به تأکیدهای صورت‌گرفته بر مفاهیم فلکی در ظروف اسلامی به‌ویژه موصل، به نظر می‌رسد تلویحاً به معنای پیروزی [چیرگی] خیر (نیکی) بر شر و حاکی از خوش‌یمنی و سعادت باشد.

۱۷. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه ر. ک. به: رضازاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۷-۵.

کتابنامه

- ابن اثیر (۱۹۳۲). البداية و النهایة فی التاریخ. جلد ۱۳، قاهره: چاپخانه السعادة.
- اتینگهاوزن، ریچارد (۱۳۷۶). «هنر ایران در دوره سلجوقی». ترجمه یعقوب آژند. کیهان فرهنگی. شماره ۱۳۹. صص: ۵۶-۵۰.
- العبیدی، صلاح حسین (۱۳۹۰). آثار فلزی مکتب موصل در عصر عباسی. ترجمه محمد افروغ و مسعود احمدی، تهران: انتشارات جمال هنر.
- المقریزی (۱۲۷۰). الخطط و الآثار فی المصر و القاهره. جلد ۲، بولاق: انتشارات دارالطباعة مصریه.
- الن، جیمز دبلیو (۱۹۸۲). آثار فلزی مجموعه نوح السعید. ترجمه محمد افروغ، در دست چاپ.
- ایروین، روبرت (۱۳۸۹). هنر اسلامی. ترجمه رؤیا آزادفر، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- بریگس، کریستی‌آرنولد (۱۹۳۶). تراث الاسلام فی الفنون الفرعیة و التصوير العمارة. ترجمه

- زکی محمدحسن. ج ۲، قاهره: مطبعة لجنة التأليف و الترجمة و النشر.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۴). نقاشی ایرانی: از دیروز تا امروز. تهران: نشر زرین و سیمین.
 - پرایس، کریستین (۱۳۸۹). تاریخ هنر اسلامی. ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات امیرکبیر.
 - پوپ، آرتور (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران: از دوران پیش از تاریخ تا امروز. ترجمه نجف دریابندری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
 - تالبوت رایس، دیوید (۱۳۸۴). هنر اسلامی. ترجمه ماه‌ملک بهار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
 - تفضلی، عباسعلی (۱۳۶۰). «بررسی نقوش ظرف‌های فلزی ایران از قبل از اسلام تا دوره صفویه». مجله مقالات و بررسی‌ها. شماره‌های ۳۵ و ۳۶. صص: ۹۲-۶۵.
 - دادور، ابوالقاسم و زجاجی، نگار (۱۳۹۴). «مطالعه تأثیرات فلزکاری سلجوقی در قرن پنجم هجری بر فلزکاری غرب سده‌های میانه». فصلنامه علمی ترویجی جلوه هنر. شماره ۱۴. صص: ۷۹-۸۸.
 - دبلیو الن، جیمز (۱۹۸۲). آثار فلزی مجموعه نوح السعید. ترجمه محمد افروغ، در دست چاپ.
 - رضازاده، طاهر؛ آیت‌اللهی، حبیب‌الله؛ و مراثی، محسن (۱۳۹۳). «بررسی شمایل‌نگارانه خاستگاه اختر ماه در فلزکاری اسلامی سده‌های ۶ و ۷ هجری». دو فصلنامه علمی پژوهشی نامه هنرهای تجسمی و کاربردی. شماره ۱۴. صص: ۱۷-۵.
 - ریچل وارد. کتاب فلزکاری اسلامی، ۱۳۸۴.
 - ضابطی جهرمی، احمد (۱۳۸۹). پژوهش‌هایی در شناخت هنر ایران. تهران: نشر نی.
 - طبری، محمدبن جریر (۱۹۶۳). تاریخ الرسل و الملوک [پیامبران و پادشاهان]. جلد ۴، دارالمعارف.
 - فرای، ریچارد نلسون (۱۳۶۳). عصر زرین فرهنگ و هنر ایران. ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات سروش.
 - فرهانی‌جزیره، معصومه؛ درویشی، فرنگیس؛ و حاجی‌تبار، مجید (۱۳۹۴). «تأثیر هنر فلزکاری ساسانی بر فلزکاری سده‌های نخست اسلامی (قرن اول تا هفتم هجری)». مجله تحقیقات جدید در علوم انسانی. شماره ۲۳. صص: ۱۷۶-۱۶۳.
 - محمدحسن، زکی (۱۳۶۶). تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام. ترجمه محمدعلی خلیلی، تهران: نشر اقبال.
 - نوروزی طلب، علیرضا (۱۳۹۰). مقدمه کتاب آثار فلزی مکتب موصل در عصر عباسی. ترجمه محمد افروغ و مسعود احمدی، تهران: انتشارات جمال هنر.
 - وارد، ریچل (۱۳۸۴). فلزکاری اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی.
 - هاگهدورن، آنته (۱۳۹۴). هنر اسلامی. ترجمه عطیه عصارپور و مسیح آذرخشی، تهران: انتشارات یساولی.

- Inghot, H. (1954). *Parthian sculptures from Hatra. Orient and Hellas in art and Religion, Memoris of the Connecticut Academy of Art and Sciences*, XII, New Haven.

سایت

- سایت موزه بوستون آمریکا.
- سایت موزه متروپلیتن.
- سایت موزه ویکتوریا و آلبرت لندن.

Archive of SID